

б-88

З. БУДАГОВА
Т. ҺАЧЫЈЕВ

Азэрбајҹан дили

АЗЭРБАЙЧАН ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЯСЫ
НЭСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

З. И. БУДАГОВА, Т. И. ҢАЧЫЈЕВ

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ

AZƏRBAYCAN EA-nın
MƏRKƏZİ KİTABXANASININ
DİLÇİLİK INSTITUTUNUN FILIALI
Inb. № *бэр*

Азәрбајҹан Елмләр Академијасы
Елми-Нәширијат Шурасының
гәрары илд чап олунур

Редактору:

Будагова З. И., Һачыјев Т. И. Азәрбајҹан дили. —
Бакы: Елм, 1992. — 200 с.

ISBN 5—8066—0212—5

Әсәрдә «Китаби-Дәдә Горгуд» абидаи вә шаир Ыәсәноглуның
әсерләриндән башлајараг Азәрбајҹан дилинн тарихи инкишаф мәр-
һаләләри ишләнниләр. Мүәмлифләр язылы абидаләр әсасында фонетик,
морфологи, синтактик вә лексик мәссоләләри этрафын өјрәнir, дилин
дахли структур хүсусијәтләri илә Janашы, онун екстрадинг-
вистик нормаларла элагәдәр инкишаф перспективләrinи да нәээрдов
кечирir.

Китабда Совет Азәрбајҹанында дил гурулушу вә дил сијасәти
мәсәләләрindәn, I түркologи гурултаын әһәмијәтindәn кениш бәһс
олунур.

4602020400—279
Б 655(07)—92 41—92

© «Елм» нәширијаты, 1992.

Совет һакимијјети илләриндә Азәрбајҹан дилинн мүасир вәзијјети вә тарихинн ёjrәнилмәси илә бағлы
хејли иш көрүлмүшдүр. Бунунла белә дилчилијимиздә hәллини көзләjән проблемләr һәлә чохдур. «Азәрбајҹан
дили» китабында илк язылы нүмүнәләри олан вахтдан
бу күнә гәдәр Азәрбајҹан дилинн инкишафы изләнилir;
Азәрбајҹан дили анлајышынын етник вә лингвистик
мәзмуну ачылыр; язызы гәдәрki дөвр һагтында кедәn
полемикалара нәзәр салыныр, тарихшүнаслыгын вә
дилчилијин сон нәтичәләrinә сөjkәnәn елми-методоложи
мөвгедәn арашдырma апарылыр; вахтилә jaрадылмыш
сијаси стереотипләrdәn имтина едилir; тарихи арды-
чыллыгla мәнбәләrdәn көтүүрүләn дил фактларынын
әсасында Азәрбајҹан әдәbi дилиндә фонетик, лексик,
грамматик норманын тәшәккулү вә тарихи тәкамулундәn
бәһs олунур. Доғрудур, тәдгигат дилин гурулуш еле-
ментләrinin норма аспектindә ёjrәнилмәsinи мәгсәd
кими изләjir, анчаг ejni заманда Азәрбајҹан дилинн
тарихи фонетикасы, тарихи лексикасы вә тарихи грам-
матикасы һагтында да тәsәvvүr jaрадылыр.

Китабда Азәрбајҹан дили үслубларынын јаранмасы
вә тарихи спесификасына хүсуси диггәt јетирилир.
Азәрбајҹан дили үслубларынын башланғычында мөвчуд
олан синкремитизм тәдричәn кедәn тарихи-аналитик
инкишафы ашкарланыр; Азәрбајҹан милли дилинн форм-
алашмасында Шәрг kontekstinin ролу вә мәхсусили-
ji елми-нәzәri бахымдан әсасландырылыр.

Әсәрдә совет һакимијјети илләриндә Азәрбајҹанда
дил сијасәti илә дил гуручулуғунун вәйдәтиндәn, сез
вә термин jaрадычылыгындан, мүасир әдәbi дилдә ке-
дәn просесләrдәn данышылыр, jени мәрһәләdә әдәbi
дилин инкишафыны низамлајан ганунаујғунлугла-
рын шәрhi верилир. Кениш охучу даирәsi нәzәrdә ту-
тулараг әсәр елми-күтләvi дилдә язылмышдыr.

Китабын «Азәрбајҹан әдәbi дили совет һакимијјети
илләриндә» бәһsи Азәрбајҹан ЕА-нын мүхbir үзүү Z. И.
Будагова, галан һиссәләри профессор T. И. Һачыјев тә-
рәфиндәn язылмышдыr.

**АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ: ТЕРМИНОЛОЖИ АНЛАЙШЫ;
ЕТНИК МӘНШӘЛИ; ӘН ГӘДИМ ИЗЛӘРИ ВӘ ТӘШӘККҮЛУ**

Мұасир анлајышла Азәрбајчан дили азәрбајчанлылырын ана дилидир.* Соң саýма көрә, Азәрбајчан Республикасында 5 миңдең жылдың гәдәр азәрбајчанлы бу дилдә данышыр. Кечмиш ССРИ-нин мұхтәлиф жерләріндә, хүсусынан 30-чу илләрдәки сұрқунләрлә бағлы Орта Асија республикаларында хејли азәрбајчанлы өз айлә даирәсіндә бу дилдән истифадә едир—соң мә’лumat тәсдиғләјір ки, бүтүнлүкдә Кечмиш ССРИ-дә, Азәрбајчан республикасы да дахил олмагла, 7 миңдең жылдан азәрбајчанлы өз ана дилини ишләдір. Бундан башта назырда Иранда 20 миңдең, Туркиjәдә 1,5 миңдең, Ирагда 500 мин, АФР-дә 180 мин, АБШ-да 150 мин, Франсада 70 мин, Ингиләттердә 60 мин, Норвегия, Данмарка вә Нидерландында 100 мин, Індиястан вә Пакистанды 30 мин, Австралияда 15 мин, Гәрби Берлинде 10 мин, Австралияда 2,5 мин азәрбајчанлы вар ки, «Вәтән» чәмиjjәтинин ашқарладығы кими, бүнлар топ налында жашадығлары учүн бирбіри илә ана дилиндә үnsijjәт сахлајыр, һәтта бә’зи өлкәләрдә өз дилләриндә гәзет чап едирләр. Беләликлә, бу күн Азәрбајчан дили дүнжада 30 миңдең азәрбајчанлылықа хидмәт көстәрир.¹ Бундан башта бу дил Азәрбајчан Республикасында жаһајан талышларын, татларын, ләзкиләрин, удинләрин, гырызларын вә башта хырда халгларын икинчи дили, құрчұләрин, русларын хејли гисминин республикамызда үмумүнсүjәт васитәсидир. Һазырда «Американын сәси», «Азадлыг» вә с. кими радиостанциялар, Азәрбајчан дилиндә верилишләр апарыр.

Тарихэн түркчесі// түрк дили кими билинән Азәрбајчан дилини XIX әсрдән 1920-чи илә гәдәр Рузында вә онун васитәсилә Авропада бу адларла да танымышлар: татар дили, түрк-татар дили, Азәрбајчан-татар ләhчәсі, татар дилинин Гафгаз ләhчәсі, түрк-Азәрбајчан дили. «Азәрбајчан дили» ады илк дәфә XI әсрдә Хәтиб Тәбризи илә

* Мұасир анлајыш ифадәсіни она көрә ишләдірик ки, азәрбајчанлыларының дили тарихэн түрк дили олмушшудур.

¹ Онуллаhи С. Дүнжада нә гәдәр азәрбајчанлы вар? — Одлар журду, 1988, октобр, № 20/417.

бағлы мә’лumatда чәкилир; Хәтиб мәсчиддә Әбу-л-Ә’ла Мәәридән дәрс аларкән тәбризли елоғлусу илә растлашыр, мүәллиминин разылығы илә дәрсдән айрылыб онунла сөһбәт едир: «Аjaға галхым вә азrәbi дилиндә онунла хејли сөһбәт едиб мәни марагланыран һәр шеji ондан сорушдум. Елә ки, гајыдыб Әбу-л-Ә’ланың жаңында отурдум, мәндән сорушду:—Бу һансы дил иди? Дедим: Бу, Азәрбајчан әналисінин дилидир».² VII әсрдән мә’лum олан мәнбәләрдә әрәбләр Азәрбајчана Азәрбајчан демиш вә сифәт мәгамында һәмін сөзу азrәbi шәклиндә ишләтмішләр.³ Беләликлә, Хәтиб Тәбризинин сөjlәдији Азәрбајчан әналиси мұасир мә’нада азәрбајчанлылар, азrәbi дили исә Азәрбајчан дили демәкдир. Тәбии ки, XI әсрдә Азәрбајчан өлкәсіндә әналисінин данышдығы дил бизим бу күн таныдығымыз Азәрбајчан дилинин һәмін конкрет тарихи мәрһәләдәki мөвчудлуғудур. Ону башта етник мәншәjә жазмағын һеч бир елми мәнтиги жохдур.* Дилимиз, үмумиijәтлә, түрк дили кими танынса да, көрүнүр, һәлә илк орта әсрләрдән һансы даирәләрдәсә, она Азәрбајчан дили дә демишиләр вә бу ән’әнә сонрапар да жашамышдыр. XIX әсрдәки Азәрбајчан-татар ләhчәсі (бұрада татар сөзу түркүн там гарышылығыдыр), түрк-Азәрбајчан дили вә «Қөшкүл» гәзетіндә билаваситә ишләнән «Азәрбајчан дили» сөz-анлајышлары көjdәндүшмә олмајыб, мәhз һәмін тарихи кәлишин нәтиjәсисидир. «Азәрбајчан дили» термини 1936-чы ил конститусијасы илә ғануниләшдириләрек ишләнмәjә башланмыш вә бу дилин өз гәдим ады илә—«түрк дили» кими адланмасы гадаған олунмушшудур.

Азәрбајчан дили морфологи гурулушуна көрә аглутинативдир, мәншәjинә көрә түрк дилләри айләсінин оғуз группана дахилдир.

Азәрбајчан дилинин түрк мәnшәлилиji Азәрбајчан халгының етнокенезиси мәсәләсі илә бағлыдыр вә бу ики саhәнин мұбабиisәләрі үмумән үст-үстә дүшүр. Азәрбајчан халгының етнокенезиси һаггында ики баһыш вардыр. Баһышлардан бириң көрә, азәрбајчанлыларын

² Maһмудов M. Piјада... Тәбризден Шама гәдәр.—Бакы: Jазы-чы, 1982, с. 38—40.

³ Жена орада, с. 40.

* Адәтән, бә’зи тарихчиләр XI әсрдәки Азәрбајчан дилини, жаһуд Азәрбајчанда жаһајанларының дилин түрк мәхрочиндән чыхарларкән ирандилли мәншәjә сөjкөнирләр. Һәмін дөврдә Әбу-л-Ә’ла Мәәри фарс дилиндән хәбәрдәр олмалы иди. Экәр о сөjlәjирсә ки, данышдығыныз һансы диллір, демәли, бу, фарс дили деjилмиш.

етник көкүндә түрк башланғычы јохдур. Бу фикрин тәрәфдарларына қөрә азәрбајчанлыларын етник тәшеккүлүндә мұхтәлиф мәншәли тајфалар иштирак едир, бураја түрк етнослары сонрадан, ерамызын бириңчи миниллијиндән гошуулурлар. Әслиндә һәмиң фикир түрк етник феноменинин чалашмасы заманы артыг формалашмыш Азәрбајчан халғынын вә демәли, онун халг дилинин дә мөвчуд олдуғуны тәсдиғләјір. Куја түрк тохумунун азәрбајчанлыларын етник женидән гурулмасына мұдахиләси илә түркчәнин һансы мәншәдәнсә олан Азәрбајчан дилини ассимиляциясы башлајыр вә бу ассимиляция XIII әсрдән сонра баша чатыр.* Дикәр елми баҳыша қөрә, азәрбајчанлыларын етник көкүндә жарадылышындан түрк башланғычы дурур вә тәбии ки, бу фикрин тәрәфдарлары Азәрбајчан дилинин мәншәйндә нә ассимиляция етмиш, нә дә ассимиляция олунмуш јох, бирбаша тәмиз түрк дили көрүрләр.

Бириңчи баҳыш совет һакимијәтиндән әvvәл зәиғ шәкилдә олумш, ингилабдан соңа исә 20-чи илләрдә вә 30-чу илләрин орталарына гәдәр, үмумијәтлә, тәрәфдарлар тапмамышдыр. 30-чу илләрин сонундан, гәдим түркләр адланан әналимизин «азәрбајчанлылар», түрк дили олан вә адланан дилимизин Азәрбајчан дили ады илә рәсмиләшдирилмәсіндән соңа бу баҳыш ашқар күчләнмәжә вә һаким олмаға башлајыр. Іәтта 40—60-чы илләрдә јеканә баҳыш олур. Дилемизин үстүндән «турк» мәһүрү көтүрүлмәкә она сијаси тәзіјиг башланмыш, онун тарихинин چаванлашдырылмасына چалышылмыш, етно-кенезиси тәһриф ѡолуна дүшмүшшүр—бу, елми јох, дүшүнүлмүш сијаси мәгсәд олмушшүр. 40-чы илләрдән соңра бу концепсија И. М. Дяконов⁴, И. Әлиев⁵, Е. А. Грантовски⁶ вә башгалары бащылыг едирләр.

Икинчи баҳыш азәрбајчаншүнаслыгда совет һакимијәтиндән әvvәл дә мөвчуд олумш, ингилабдан соңа 20-чи илләрдә елми ҹәһәтдән даһа да әсасландырылмыш вә 30-чу илләрин орталарына гәдәр күчләнә-күчләнә давам етмишdir. Бу фикрин пионерләри Авропа шәргшүнасл-

* Іәтта З. Бүнәдов бу баشاатманы XVI әсрлә бағлајыр.—«Азәрб. ССР ЕА «Хәбәрләри» тар., фәлс., һүг. сер.), 1987, № 3, с. 124—127.

⁴ Дяконов И. М. История Мидии.-М.—Л., 1956.

⁵ Алиев И. История Мидии.—Баку, 1960.

⁶ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии.—М., 1970.

ры олмуш, мидијалылары турани сајмышлар.⁷ Рза Нур Мидијада түркләрин мөвчудлуғуны даһа гәтијјәтлә сөјләјір: «Ромалыларла бизанстылар бураја Атропатен демишләрdir. Илк билинән әнали Мидија түркләриди. М. э. (Миладдан әvvәл—Т. Н.) 559 тарихиндә бурада түркләрдән масачәдләр отурмушларды. Бунларын ханы Томрис хан әчәмләри пәришан етмишdir. Бунлардан соңра ағ һүн, алан, хазар, һәрган вә түркмән түркләри дә отурдылар... Миладдан өзвәл бурада түркләрин Мидија дәвләти варды. Бура түркләри хазарлар адны таныјырларды».⁸ Ерамыздан әvvәл 2 минилликдә Азәрбајчан әразисинде гејдә алынан үч халғдан икиси хар-харлар вә каспиләрdir.⁹ Совет түрколокијасынын сон тәдгигләри гар-гарларын (хар-хар) түрк етносу олдуғуны тәсдиғләмишdir.¹⁰ Ежни заманда, каспиләрин һүнлардан олдуғу қөстәрилир¹¹ ки, бунларын да түрк-монгол тәркибинин апарычылығыны мұасир тарихшүнаслыг вә умумијәтлә, түрколокија шубһәсиз сајыр.¹² Көркәмли түрколог Б. Чобандадә дә Азәрбајчан-түрк дилини Мидијадан башлајыр; Авропа вә Асија мәнбәләринә յаҳшы бәләд олан исте'дадлы алим «неродот вә Фалес дәвләринде искиф (скиф//сак—Т. Н.) вә сармат... нами алтында гаиб олан түрк-татарлар» дејә скифләрин дилини Урал-Алтай дилләриндән сајыр.¹³ 30-чу илләрин сонларындан бу концепсијанын үстүндә сијаси табу гојулур. Фикрин тәрәфдарлары пантуркист дамғасы илә ҹәзаландырылдығындан, сијаси мәһрумийјәтләрлә һәдәләндүйиндән концепсија 40-чы илләрдән дондурулур. Шәхсијәтә сијатаиш режиминдән соңра—60-чы илләрин орталарындан дону ачылмаға башлајан бу баҳыш 70—80-чы илләрдә женидән дирчәлир. Бу замандан тарихи мәнбәләрин тәсвиirlәrinе, дил фактларына, ајры-ајры лексикономастик вәнидләрин етимологи шәрһlәrinе әсасен гәдим Мидија, Атропатен вә Албания әразисинде түрк

⁷ Бах: معرف و مدنیت , 1926, № 2—3, с. 17.

⁸ تورك تارىخى , 4'чү чилд, 1925, с. 225.

⁹ محمد حسن و ليلى آذریاچان , Бакы, 1921, с. 31.

¹⁰ Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана.—Баку, 1986, с. 29—30.

¹¹ Јенә орада, с. 34.

¹² Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков.—М., 1969, с. 152—156.

¹³ بکر چوبانزاده تورك تاتار لسانياناتinde مدخل

етносларынын вә дилләринин изинә дүшүлүр. Бу саңдә З. Ямполски, Э. Дәмирчизадә, Т. Һачыјев, М. Сејидов, Ж. Йусифов вә башга алимләри тәдгигләри дигәттө чәлб едир.¹⁴ Гәдим јунан, латындилли мәнбәләрә јахши бәләд олан З. Ямполски Азәрбајҹан әразисиндә ерадан әvvәл 1-чи миниллијин орталарында түрк этносларынын мәскун олдуғуну ашкар едир. Онуң тәдгигләри 30-чу илләрә гәдәрки рус, Авропа вә Азәрбајҹан шәргшұнасларынын, түркологларынын фикирләрини бир даһа тәсдиғләјир. Мидија вә Манна илә бағлы ономастиканын тәһлили дә һәмин дәвләтләrin әразиләrinдә түрк тајфаларынын варлығына дәлаләт едир. Сүбут олунмуштур ки, Мидијанын әсас тајфасы олан магларын ады түрк мәншәли сөздүр—*mag* түрк дилләrinдә «илан» демәкдир. Илан, тарихи мәнбәләrin мә’луматына көрә, мидијалыларын—магларын тотеми олмуштур. Һәмин сөзү өз дилләrinә һәрфән тәрчүмә етдикләри үчүндүр ки, иранлылар мидијалылара **марлар** деирмишләр.¹⁵ (фарсча: *мар*—илан). Мидијанын сәләфи олан Манна топоними дә һәмин етник мәхрәчдә вә һәмин семантикада етимоложиләшдирлир.¹⁶ Ж. Йусифов гәдим Өн Асија мәнбәләrinә көрә ерадан әvvәл III минилликдә Урмија әтрафында **Аратта / Алатеје** өлкәсінин адларыны Урал-Алтај мәхрәчиндә шәрһ едир.¹⁷—һәр ики сөзүн әсасында «*дағ*» мә’насы дурур (мугајисә един: **Алатеје**—Алатау; **Аратта**—*ар*//*ур*—јүксәклик, «Д. Г. «—да «уру дурмаг» галх-маг ± та—тай// таф). Гәдим Өн Асија дилләрини јахши билән мүәллиф етноним, топоним, антропонимләрә истина-дән ерадан әvvәл III—II минилликләrdә Урмија әтрафында әвләтләrin әразисиндә кенетик чәһәтдән яхын әналиниң јашадығы фикринә кәлир—луллубиләр.

¹⁴ Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. АДУ-нун «Елми әсәрләри» дил, эдәб. сер.), 1966, № 2; ҟенә онун. О тюрках V века по нашей эры. АДУ-нун «Елми әсәрләри», 1970, № 5—6; Дәмирчизадә Э. 50 сөз—Бакы, 1968; Һачыјев Т. Азәрбајҹан әдәби дили тарихи.—Бакы, 1976; Сејидов М. Азәрбајҹан мифик тәфәkkүрүн гајнаглары.—Бакы, 1083; ҟенә онун. «Гызыл дејүшчү»нүн талеји.—Бакы, 1984; Йусифов Ж., Кәrimов С. Топоними-канын әсаслары.—Бакы, 1987.

¹⁵ Рәhimов А. «Мидија» вә «*mag*» сөzlәrinин мәншәjинә даир.—Азәрбајҹан филологиясы мәсәләләri, 1983, с. 154—159.

¹⁶ Һачыјев Т. Азәрбајҹан палеонономастикасындан.—Азәрбајҹан ономастикасы проблемләri, П. Бакы, 1988, с. 130—132.

¹⁷ Йусифов Ю. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона).—Вестник древней истории, М., 1987, № 1, с. 20—22.

кутиләр, туруккиләр, су//суv//сав чамааты, көрүнүр, етник вә дил бахымындан гоһум олуб. Тәсадуфи дејил ки, бунлар мәнбәләрдә бә’зән бир-бiriнин синоними кими чыхыш едир. «*Аллаh*» мә’насында еламчадакы **кири**, кас-ситчәдәки **кури** сөzlәrinин луллубиләrin дилиндән мәнимсәмә олдуғуну тәсдиғләmәjин өзу мараглыдыр.¹⁸ (Түрк дилләrinдә уча, јүксәк, даf мә’наларында **кур**, **курган** сөzlәри илә мугајисә един), Муасир Азәрбајҹан дилиндәки **гур** фе’ли (јаратмаг, учалтмаг) һәmin көкмә’надандыр. Урмија әтрафында **су** топоним вә етно-нимин мәнбәләрдәки тәзәнүрләrinин су//суv//суб//су-бир ассоциациялары айдын етнолингвистик мәнтиг үзәриндә дурур. Аратта зонасында дағлардан биринн—**Сувун** индики Саваланла әлагәләndirilmәsi инандырычыдыр. Элбәттә, индики Дағыстан дилләrinдә «*дағ*» мә’насында агулчада **су**, сахурчада **сыва**, табасаранчада **сив** сөzlәrinин варлығы һәmin сөзүн гејри-турк мәишәjини көстәрми. Диличилијин бу дил мәнтigини хатырлајаг’ки, бир дилдә архаикләшән гәдим сөз, јад системли дил тәрәfinдән мәнимсәнмишсә, фонетик вә семантик чәhәтдән узун заман әслини сахлајыр. Тәсадуфи дејил ки, баш-га Дағыстан дилләrinдә «*дағ*» мә’насында һәmin сөzlәр ишләнми.¹⁹ Ени заманда түрклүjү муасир түркологијада шүбнәсиз сајылан сабир//сувар тајфасынын ады һәmin ассоциатив системлә бағлыйдыр. Бу тарихиљә е’тинасыз галмаг олмаз ки, һәмишә мәнбәләр вә онла-рын шәрjини верән тарихчиләр Мидија заманында, ондан габаг да, соңра да Урмијәэтрафы әналиниң гејри-Иран мәншәли олдуғуну тәсдиғләjирләр. Етнолингвис-тик ачмалар һәmin әналиниң түрклүjүнү көстәрир.

Тәдгигләр артдыгча бу бахыш фактларла зәнжинләшир, өзүнү даһа да дөгрүлдүр, концепсијанын башындан күман думаны кет-кедә дағылыр вә җүндән-күнә даһа инандырычы олур. Бу јахынларда «Дәдә Горгуд» китабында етник вә дәвләт мәңсубијәти илә бунтүрккләр арасында семантик-типологи уjғунлуғун кәшfi азәрбајҹанлыларын вә Азәрбајҹан дилинин етник мәншәjи мәсәләsinә хұсуси ишыг салыр. Гәдим түркчәдә бен//бун сөзүнүн галын, јофун, долу мә’наларыны билдиrmәsin²⁰

¹⁸ Йусифов Ю. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона).—Вестник древней истории, М., 1987, № 1, с. 36.

¹⁹ ҟенә орада, с. 38.

²⁰ Дреңнетюркский словарь.—Л., 1969, с. 118, 124.

әсасланарағ бунтүрк етноними галынтурк кими ачылыр.²¹ Бу да мә'лумдур ки, бунтүрклерин јашаыш јерләри илә «Дәдә Горгуд»дакы Галын Оғузун дөвләт сәрһедләринин координатлары үст-үстә дүшүр. Арашдырычыналында бәдии әсәр өлчүләрindә олса да, башланғычында салнамә иши көрмүшдүр. Умумијәтлә, сөјләнән «епос тарихин чанлы дәрслеүидир» (Б. Рыбаков) фикрини эн сох дөгрүлдан абидәләрдән бири «Дәдә Горгуд» дастаңыдыр. Демәли, «Дәдә Горгуд»дакы Галын Оғуз елләри, Галын Оғуз бәjlәри Бунтүрк елләри, Бунтүрк бәjlәри—шымаллы-чәнублу Азәрбајҹан елләри, Азәрбајҹан бәjlәриди.

Бунтүркләр һаггында эн мә'тәбәр мә'лumatын күрчү мәнбәләриндә олмасы тәсадуфи дејил «Дәдә Горгуд»да һаггында данышылан Галын Оғуз ели Күрчустанла билаваситә һәмсәрһәддир. Галын Оғуз елинин адлы сәркәрдәләриндән Бәкил өз гошуны илә мәһз Күрчустан сәрһәддини горујур; һәм дә Күрчустан бу елә хәрач ве-рир, көрүнүр, Галын Оғуз дөвләтишин вассалыдыр: «Тогуз түмән Күрчустанын хәрачы қәлди: бир ат, бир гылынч, бир чомаг көтүрдиләр... Бәкил дерләрди бир јикит варды... Дәдәм Горгуд һикмәт гылынчын белинә бағлады. Чомагы умузына бырагды. Яјы гарусына көчүрди. Шаһбаз аյғыры чәкдирди, бүтүн бинди. Хәсмини, гөвмини аյырды, евини чөзди. Оғуздан көч еләди. Бәрдәjә, Қәнчәjә варуб вәтән тутды. Тогуз түмән Күрчустан ағзына варуб гонды. Гаравуллыг еjlәди» («Дәдә Горгуд», Дрезден нұсхәси, с. 236—237). Бу һадисәләр Галын Оғуз елинин прототипи олан бунтүрклерин—Галын Түрк дөвләтишин Күрчустанла тарихи мұнасибетини көстәрир. Бунтүркләrin һаггындакы мә'лumatлар һәлә е. э. VI—V әсрләрә кедиб чатыrsa, бу, бир тәрәфдән, «Дәдә Горгуд» һадисәләринин тарихи һаггында мә'тәбәр мә'лumatдыр, дикәр тәрәфдән, е. э. I миниллијин орталарында Азәрбајҹанда түркләrin вә түрк дилинин варлығы демәкдир. Вә унұтмајағ ки, «Дәдә Горгуд» бизә бу дилдә кәлиб чатыб. Азәрбајҹан әдәби дили тарихиндә «Дәдә Торгод»ун јери нәдирсә, онун дилинин азәрбајҹанчалығы нечә шубhәсиздирсә, бунтүркләrin дә дилинин Азәрбајҹан халг дилинә мұнасибәти елә гавранмалыдыр.

²¹ Начыев. Т., Элизов Е. Бунтүркләр кимдир.—«Улдуз» журн., 1989, № 2, с. 89.

Азәрбајҹанда, хүсусиелә Албанијада түркләр һаггында мә'лumatлар j. e.-нын башланмасы илә даһа да артыр. Бу, күрчү, ермәни әлифбаларынын јаранмасы вә әрәбләrin Азәрбајҹана кәлишләри илә бағлыдыр. Соң дөврләrin тәдгигләри Албанијада түрк дилинә аид көhnә шубhәләри алт-үст еләди. Артыг мә'лумдур ки, албан адлы түрк етнослары олмушдур. Гафгазын мұхтәлиф јерләrinдә вә Түркстанда Албан//Алпан топонимләринин варлығы бу адын етник мәншәдә олмасыны көстәрир; Орта Асијада газахлар, тырызлар, түркмәнләр арасында албан адлы түрк тајфасы мөвчуд олмушдур.²² Демәли, Албанијадан мә'лumat верән гәдим тарихчиләр бу әразијә кәлән түрк етносларынын,—булгар, сувар вә с. түркләrin адларыны чәкир, јерли албан түркләрини садәчә албан адландырылар (әлбәттә, Албанијада көстәриләn 26 тајфанын һамысыны түрк несаб етмәжи неч ағлымыза да қәтиририк) вә сонракы тарихчиләр, хүсусиелә јүзиллијимизин 40—80-чи илләrinин бир сырға тарихчиләри исә мүгајисәли арашдырмалара, дил фактларына сөјкәнмәдәn Албанија түркләрини истинасыз олараг кәлмә көчәриләр сајырлар. Һалбуки түрк тарихинин бәjүк билинчиси Л. Н. Гумилјов «јерли түрк» ифадәсини ишләdir. Әvvәlәn, о, ән'әнәви тә'јинатдан фәргли олараг, түркмәnләrin бабасы олан парфјалылары түрк сајыр, сонра көстәрир ки, парфјалылардан mehriñilәr нәсли Азәрбајҹан әразисинде hаким иди вә даһа сонра дејир ки, VI—X әсрләрә парфјалыларын нәсилләри јерли түркләrlә гајнаýб-гарышдылар.²³ Мараглыдыр ки, 500 илә гәдер (j. e. э. 250—j. e. 225) Иранда hакимијәт сүрән парфјалылары Л. Гумилјов кәлмә адландырыр, Азәрбајҹан түркләрини исә јерли кими тәгдим едир. Демәли, онлары бу әразинин ән гәдим сакинләри сајыр. Сасани һөкмдары I Шапурун тутдуғу өлкәләrin Кә'бәjи-Зәрдүшт абидәсинин диварларындакы сијаңысы З дилдә jазылмышдыр ки, бири парфја дилидир²⁴; бу о демәкдир ки, Жахын вә Орта Шәртдә һәмин дөврдә (j. e.-нын III әсри, тәхм. 262-чи ил) парфја-түрк дили јунан вә фарс дилләри илә бир сәвијjәdә нүфуз малик олмушдур.

Сон дөврүн тәдгигләrinдә Азәрбајҹанын илк орта әсрләр дөвләти Аранын адынын түрк сөзү кими етимоло-

²² Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана.—Баку, 1986, с. 17.

²³ «Елм» гәзети, 1989, 20 мај, № 20/176.

²⁴ Ашурбејли С. Государство Ширваншахов.—Баку, 1983, с. 56.

жиләшмәсінә* әсасен һәмин дөвләттің әразисіндә түрк тајфаларының мәскунлуғу фикри сөјләнір²⁵. Шұбһесиз ки, Аран топоними илә Аран антропоними (Албанијаның әфсанәви һөкмдары Араның ады) арасында бирбаша әлагә вар («Оғуз хан—оғузлар—Галын Оғуз дөвләти» модели илә мұгајисә един). Һәмин һөкмдар Аран *совде* гәбиләсіндәндір. Бу гәбилә шәксіз түрк олан су//суб//сувар//савар//сабир тајфасына бағланыр²⁶. Іә'ни һөкмдарындан рәйіjтінә гәдәр аранлылар түркдиллідір. Башга фикир: Удон—Удин, еләчә дә уд-удин-ути (биз күтиләр етнонимини дә бу силсиле дахил едәрдік) сөздәрі арасындағы морфонологи гоһумлуг һәмин адлары сашыјан етносларын да мәншәcә жаҳынлығына дәлаләт етмәлідір. Гәдим Азәрбајчаның сакинләріндән олан бу етносларын адында од//уд аллајышы дүрүр вә көрүнүр, Азәрбајчаның «Одлар дијары» адламасыны һәмин етноним вә топонимләрдә ахтармаг лазымдыр. Гәдим тарихчиләrin ераның I әсріндә Азәрбајчанда көстәрдији түрк тајфаларындан бири удонлардыр²⁷. Тарихи-лингвистик әсасда удин етнонимини удон сөзүнүн фонетик дәjiшмәси кими алан. С. Ашурбәjli удинләри түркдилли тајфа сајыр вә несаб едир ки, онлар сонрадан ассимиляция олунараг бүкүнкү дилләrinә кечмишләр²⁸. Бу ассимиляция тарихи-сијаси мәнитиге маликдір: түрк-албанлар мүсәлманлығы гәбул едәндә, көрүнүр, удинләrin bir гисми христианлығыны сахамыштыр вә јегин ки, бу, аз гисим олдуғундан ассимиляция учун имкан жарандырыл. Беләликлә, Азәрбајчан халғының етнокенезиндә иштирак едәn удинләри түркдилли олмушлар.

Азәрбајчан әразисіндә ерадан әvvәлki минилликләрдә түрк етносларының мәвчудлугуна ишыг салан фактлардан бири скифләрин//сакларын етник мәншәjинин ашкарланмасыдыр. Азәрбајчанда Күр-Араз арасында, Мидијада вә өлкәнин даһа башга әjalәtләrindә ерадан әvvәl вә соңра скифләрин//сакларын мәскунлуғу мұхтәлиф гәдим мәнбәләrlә tәsdiгlәnir. Тарихи-мұгајисәли етнографик көстәричиләр скифләr//сакларын

* Аран топониминин илк түрк етимолокијасыны проф. М. Сеидов вермидишир.

²⁵ Ашурбейли С. Көстәриләn әсәри, с. 57—58.

²⁶ Юсифов Ю. Көстәриләn әсәри, с. 34.

²⁷ Ашурбейли С. Көстәриләn әсәри, с. 60—61.

²⁸ Јенә орада, с. 61.

түрклүjүнү көстәрир. Чиндәn, Монголустандан тутмуш Украинаja гәdәr апарылмыш археоложи тәдгигләr өз ти-положи нәтичәләри илә Шимали Чин, Шимали Монголустан, Орта Асија археоложи мәхрәчләри илә уjfун-луг тәшкіл едир ки, бу да скиф/сак етносларының түрклүjү һагындакы тарихи-мұгајисәли вә лингвистик гәнаэтләри даһа да мөhкемләndирир.²⁹ Азәрбајчандакы бир сыра тарихи етнотопонимләr дә буна сүбүтдүр: Сакасен, Шакашен, баласакен³⁰... Һәмчинин мұасир етнотопонимләr: Шәки, Загатала//Загартта, Саатлы/Сакатлы (әслиндә сакат «саклар» демәк-дир). Бу топонимләrin түрк етнослары илә бағлылығына башга түрк рекионларында ишләнмәләри дә дәлаләт едир: Татарыстанда — Шаки³¹. Мұасир дөврә мұхтәлиф түрк халгларында түрк-сак тајфалары мәвчуддур: гыргызларда — саке, сака, түркмәнләrdә — шаклар, өмбәкләrdә — шакај, газахларда — шага³² вә с. Ягутлар, өзбәкләrdә — шакај, газахларда — шага³³ вә с. Ягут-Абакан әтрафында кениш әразидә јерләшән түрк халгларындан биринин ады сагајдыр³⁴, В. В. Бартолд бунлары Женисей түркләri адландырыр вә гара-гырғыз нәсилләrinдән биринин сајак олдуғуну көстәрир.³⁵

Чин мәнбәләrinдә саклар се, си, су, чу шәкилләrinдә геjdә алынырлар.³⁶ Сабирләrin//сүварларын түрклүjү шубhесиздирс вә се//су... етносунун сабирләr олдуғу фикри сөjләnirс³⁷, демәли, јенә сакларын түрклүjү тәsdiгlәnмиш олур. Скиф дилиндәki бор мұасир түрк-

²⁹ Гейбуллаев Г. Көстәриләn әсәри, с. 20—27; Сеидов М. «Гызыл дәjүшшү»нүн талеjи.—Бакы, 1984, с. 76—100.

³⁰ Гейбуллаев Г. Көстәриләn әсәри, с. 20—21.

³¹ Административно-территориальное деление Татарской АР.—Казань, 1966, с. 317.

³² Мұвағиғ шәкилдә дилләr үзрә бахын: Абрамzon С. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.—Л., 1971, с. 127; Атаниязов С. Толковый словарь географических названий Туркменистана.—Ашхабад, 1980, с. 313; Кармышева Б. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.—М., 1976, с. 100; Костчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана.—Алма-Ата, 1974, с. 247.

³³ Бартолд В. В. Сочинения М., 1968, т. V. с. 268; Caferogeu A. T. Türk kavimiari — İstanbuł, 1908, с. 2.

³⁴ Caferoqi A. Türk kabimiarı, с. 11.

³⁵ Бартольд В. В. Сочинения, т. V, с. 268.

³⁶ Mehmetzade M. Azerbaycan tarihinde türk Albania. Апкаға 1951, с. 26; Бартольд, Вт, 268.

³⁷ Юсифов Ю. Көстәриләn әсәри,, с. 32.

чөләрдәки боз сөзүдүр—мұтәхәссисләр буны тува, алтай вә б. түрк дилләриндәки, һәмчинин монголчадакы **бор//boro** (һәмин мә'нада) сөзү илә бағлајылар³⁸.

М. Кашфари Сувар шәһәринин (суварларын ады илә) һәм дә Саксин (Сакасен//Шакашенлә мүгаисә един) адландығыны көстәрир.³⁹ Саксин сөзүнүн тәркиб ниссәләринә дигәт жетирәк: «Сакалар миладдан өңчә... Күр ирмәгыны кечәрәк Кәнчәнин гәрбиндә Гогарен, шәргиндә Сакасен адьыны вердикләри јерләрдә јерләшдиләр. Сакасен ады «сака» кәлмәсинин шәһәр вә түрбә мә'насына қәлән «син» сөзү илә бирләшдирилмәсендән ибарәт олуб ашағы Идилдәки (Волга—Т. Й.) «Саксин»* шәһәринин ады илә бирдир».⁴⁰

Е. ә. III әсрдә тарихдә көрүнән усунларла сакларын мәншә җаҳынлығындан сөнбәт кедир.⁴¹ Усунларын адәтләrinдә дә түрк хүсусијәти нәзәрә чарпыр: «Бунларда да әски Бозгурт ән'әнәси варды».⁴²

Үмумијјәтлә, гәдим тарихи мәнбәләрдә көстәрилир ки, «Түркләр Скифләр өлкәсindә јашајылар» («VII әср ермәни чографијасы»).⁴³

Е. ә. II әсрин сонларында Өн Асија вә Иранда мәншәчә исkit бир сулалә һакимијјәтдә иди—сулаләнин башчысы Арсак чәтинә дүшәндә *as* вә пасиаклардан (пече-негләрдән) көмәк алырды.⁴⁴ *As* (аз) вә печенегләр мәһәнгөнүм олдуғу учун исkitләр онлара мурачиэт едибләр. V әсрдә һүн түркләринин јени кәлиши илә Ермәнистанда наким олан Арсакалы (Арсаклы-Аршаклы) түрк сулаләси сүгута уғрајыр⁴⁵—бу түрк мәншәли антропоним һәм арсак етнонимини, һәм дә Арсак топонимини өзүнә ча-лајыр.

³⁸ Севортьян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Буква «б»—М., 1978, с. 172—173.

³⁹ Бартольд В. В. Сочинения, V т., с. 208.

* Демэли, Гутташен, Варташен в умумијјәтле, јашајыш мәнтә-гәси мә'насында «шен»лик//шененик (Чәбрајыл шивәсindә евә-тикли-јә шинник дејирләр) сөzlәrinдәки шен//шын ниссәсini айры мәхрә-ча јозмајыб, түрк мәншәли һәмин «син» сөзү эсасында гаврамалы-ыг.

⁴⁰ Zeki Velidi Togan. Uitimi Türk tarikhine giriş, Iч., с. 159—160.

⁴¹ Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности.—СПб., 1897, с. 135—136.

⁴² Zeki Velidi Togan, с. 46 (Бах: Mehmetzade, M., с. 23).

⁴³ Ашурбейли С. Көстәрилән әсәри, с. 60.

⁴⁴ Mehmetzade M., Turk Aibapuya, с. 23.

⁴⁵ Женә орада, с. 29.

Тарихшұнаслығдакы бу тәсвиirlәр адәт-ән'әнә җаҳынлығлары вә етнографик уйғунлугларла да тәсдиғләнir. Ҙунан мүәллифләrin көрә, скитләр (исkitләр) түркләр кими гымыз ичәр вә сүдү гурудараг **гурут** назырлармышлар, әgidәләри дә шаманлығ имиш,⁴⁶ Ондан аз мараглы олмајаны; «Дүшмәнләrinә гаршы мәрд савашыр, дахи-лән исә сакит, сәмими, садә инсанлар кими танынармышлар».⁴⁷ Қөрүндүjу кими, бурада мұасир азәрбајчалыларын етник психология көкү өзүнү көстәрир. Э. Бајрамов јазыр ки, «халғын етник хүсусијјәтләри тәрбијә системи илә, адәтләрлә, ән'әнәләрлә, милли стереотип вә тә'сирләрлә мүәjjінләшир».⁴⁸ Мүәллиф азәрбајчанлынын сакит хасијјәтинин Дағлыг Гарабағ надисәләри илә бағлы чошмасы тимсалында милли-етник психологияны сәчиј-жәләндирir. Чошғун дәрjанын далғасы кими кедән издиham ағбирчәк бир гадынын јерә атылмыш јајлығындан кечә билмир—бу гызғын характерин тарихи етник көкундә намуса (гадынын—ананын јајлығыны тапдалајыб кечмәк азәрбајчанлы адәтинә көрә намуссузлуг сајылыр) һөрмәт дајаныр; күкрәмиш гызғынлыгla өлүмүн үстүнә кедән киши издиhamы јајлығын гаршысында сакитчә дајаныб һөнкүр-һөнкүр ағлајыр.⁴⁹ Артист сәhнәдә бу мә-һарәт илә кечид јарада билмәз, анчаг етник характерин тарихән гурулмуш ссенариси илә бу һәрәкәт механики ичра олунур. Жаҳуд сакит хасијјәтли, зәиf чүссәли һүрүфи Нәсими бабаларындан ганына кечмиш гејрәтлә өз әgidәси ѡолунда дар ағачынын үстүнә кедир.⁵⁰ Түрк тарихин исте'дадлы арашдырычысы Л. Н. Гумилевун сөjlәдири бир надисә түрк-азәрбајчанлынын етник характери нағында антик җунан мүәллифинин мә'лumatыны вә мұасир психологиямuzun тәдгигатыны бир даһа тәсдиғлә-јир. Л. Гумилев һәбс дүшәркәsinдә Рзагулу адлы сакит, тәвазөкәр бир азәрбајчанлынын күчлү бир дүшмән-дән неjsiјјәтини горумаг учун өзүнү өлүмә нечә атмасындан данышыр вә ахырда дејир: «Азәрбајчанлыны пол-яқдан, алмандан, гәрб славjanындан нә фәргләндирir? Ахы онлар ләјагәтини сахламаг хатиринә һәјатлары илә риск етмәздиlәр. Бу исә һеч о барәдә фикирләшмәди, онун һәрәкәtingdә айры стереотип вар».⁵¹

⁴⁶ Mehmetzade M., Көстәрилән әсәри, с. 17.

⁴⁷ Женә орада.

⁴⁸ Бајрамов А. С. Психологические этюды.—Баку, 1989, с. 101.

⁴⁹ Женә орада, с. 102.

⁵⁰ Женә орада, с. 29.

⁵¹ «Елм» гәзети, 1989, 20 мај, № 20.

Бир мадди-мәдәнијјэт факты: тәдгигатчылар икинүркүчлү дәвәнин ев һејванына чеврилмәсими түрк-монгол мәдәнијјети илә изән едирлөр. Түркмәнистанда вә Җәнуби Азәрбајчанын Шаһтәпә адлы јеринде тапылан икинүркүчлү дәвә сүмүкләрини археологлар е. э. IV миниллијин ахырларына аид едирлөр. Айдынлашыр ки, һәлә тунч дөврүндә Азәрбајчанда дәвәчилик тәсәрруфаты ихтиласлашмышдыр. Фүзули рајонун Гарабулаг кәнди јахыныңында е. э. II миниллијә аид курганда бәзәдилиб гәбилә башчысы илә бир јердә дәғи олунмуш ики дәвә скелети тапылыб. Археологи газынтылары эсасланан тарихчиләр икинүркүчлү дәвәнин илкни вәтәнини Орта Асија вә Җәнуби Азәрбајчан сајыр. Е. э. VII минилликдән Өн Гафгазда да бу нөв дәвәнин јаяылдыры тәсдигләнир. Дәвәчиликлә бағлы типик терминләрин үмумтүрк контексти илә Азәрбајчан дили тарихинин мұхтәлиф дөврләри бир-биринә уйғундур вә археолог-тарихчиләр буны вәнид муштәрек мәдәнијјэт факты кими изән едирләр.⁵²

Башга бир тарихи мәдәнијјэт факты: тарихи е. э. X миниллијә вә даһа гәдимә аид едилән Гобустан рәсм-язылары билаваситә түрк мәдәнијјети илә бағлыдыр. Ән айын әlamәтләрдән бири будур ки, Гобустан рәсмләринин ичәрисиндә Орхон руник язысынын ишарәләринә тәсадүф олунур. Мәсәлән, Гобустан гајаларындакы ZZ ишарәләри.⁵³ Орхон язысында з һәрфидир. Һәмин ишарә Гафгазын мұхтәлиф јерләрindә, хүсусилә Азәрбајчанда—Нахчыван, Газах, Кәлбәчәр әразиләрindә экс олунмушудур. Абхазијада тапылан үстүндә һәмин ишарә газылмыш балтаны мүтәхессисләр е. э. VIII—VI әсрләрә аид едирләр.⁵⁴ Гобустан шәкилләрindә кәләчәк түрк руник языларынын д, к, л, н, ч, т вә с. һәрфләринин дә ишарәләри вардыр. Азәрбајчан әразисиндә (Хыныслы, Чыраглы вә с.) тапылан вә тарихи е. әввәлә кедән даш һејкәлләр өз услугубу илә гәдим түрк мәдәнијјетинин нүмүнә-

⁵² Хәлилов Х. Дөвләтдә дәвә.—Бакы, 1989, с. 6—13.

⁵³ Джәсафәзаде И. Гобустан.—Баку, 1973; Холм язылы, кам. 47, рис. 7. Д. Ч. Чәфәров руник языда сез башында сайтин экс олунмасы ганунуна кәре, һәмниң рәсм-языны «аз» кими охујур ки, бу да гәдим түрк тајфаларынданд бириниң адыйдыр. Мұхтәлиф рәсмләрин охунушу илә бағлы мә’лумат учын бах: Чәфәров Ч. Бә’зи дамға вә ишарәләриң етимологи изәни.—Түрк диллериң даир етимологи вә тарихи—морфологи тәдгигләр, Бакы, АДУ-нун нәшри, 1987, с. 29—36.

⁵⁴ Чәфәров Ч. Көстәрилән әсәри, с. 35.

ләринә уйғундур, Газагыстан, Тува, Җәнуби Сибир вә Монголустанда ашкарланмыш аналоглары вар.⁵⁵

Дил фактлары нә дејир? Азәрбајчанын гәдим сакинләриндән бири каспиләрdir вә бунларын ирандилли олмасы мә’лумдур. Инди Һиндугушда јашајан бурушаглар һәмин гәдим каспиләрин нәсилләрindән сајылыр. Каспиләрин е. э. 9000—4500-чу илләрдә јашамасы вә мәшнүр Анау (Түркмәнистанда) мәдәнијјетинин мүәссици олmasы сөjlәнир. Анауда археологи газынтыларын ашкар етдији вә е. э. IV миниллијин факты сајдыры икинүркүчлү дәвә скелетләри дә бу мәдәнијјетин түрклюјуну тәсдигләјир.⁵⁶ Бурушагларын лүгәт вә грамматикасыны нәшр едән Л. Лоример вә башга алимләр бу дилдә көмәкчи сөzlәrin вә шәкилчиләrin фин-угор системинә дүшдүјүнү дејирләр (онда абхаз дилинә дә охшарлыглар көрүнүр). Бурушагларын дилиндәки түркчә фактлары гоншу Памир—гырғыз дилинин тә’сири сајмаг истәјәнләр дә вар. Анчаг бу фактларын ичәрисиндә еләләри вар ки, гырғыз дили илә изән олuna билмир. Белә сөzlәрдән: азк+ир (әр)—гајната, азк гыз—гајнана, илши (елчи)—көз, кол-чухур («көл»лә мүгајисә един), чумардәмир, үс (јәгин өч)—чәза⁵⁷ вә с. Сөzlәрдәки фонетик фәргләrin һамысы түрк дилләринин сәс ганунлары илә доғрулур. Бунлар гәдим (е. э. IX—V минилликләр) каспи түркчесинин галыглары олмалыдыр.

Гәдим Өн Асија языларындакы түркизмләри тәсадуфи сајмаг олмаз—һәм дә һәмин түркизмләр Мидија—Атропатен вә Албания илә бағлы мәнбәләрдә өзүнү көстәрик ки, бу да нағында сөhbәт кедән дөврләрдә Мидија—Атропатендә вә Албанијада түрк дил мүһитинин олмасына дәлаләт едир. Азәрбајчанын өз фәлсәфи абиәсси олан «Авеста»да түркизмләр диггәти чәкир. Абиәдә ишләнән тур//тур етноними «Түркләр өлкәси» демәк олан Туранның әналисинә ишарә едир.⁵⁸ Абиәнин дилиндә меша (мешә) сөзу вар⁵⁹. Мараглыдыр ки, башга түрк-оғуз дилләриндә һәмин мә’нада орман сөзу ишләнир. Демәли,

⁵⁵ Ашурбәјли С. Көстәрилән әсәри, с. 59.

⁵⁶ Хәлилов Х. Көстәрилән әсәри, с. 6.

⁵⁷ Mehmetzade M. Көстәрилән әсәри, с. 18.

⁵⁸ Гейбуллаев Г. Көстәрилән әсәри, с. 25; Нүсејни Э. «Авеста»да гәдим Азәрбајчан сөzlәri.—Азәрбајчан филологијасы мәсәләләри, Бакы, 1983, с. 138.

⁵⁹ Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. «Учен. зап». АГУ (сер. яз. и лит.), № 2, 1966, с. 62.

«Авеста»дакы меша билаваситә Азәрбајчан түркчеси нинди. Јенә һәмин абиәттә од//сәмави мә'насында тар//атар сөзы мушаһидә олунур.⁶⁰ Ики шәкилдә етимоложиләштирилir:

1. Лексик ваһид од сөзы илә бағланыр—од+эр;
2. Танры//тары илә бағланыр—тар вә тан шәкилләриндә. Дилиндә р сәси олмадығы учун «танры» сөзы Чин мәнбәләриндә тан шәклиндә верилир. Һәр ики етимологијада од//от (-атәш) көкү өзүнү доғрулду: гәдим мидијалы вә албанларда ода ситајиш олуб: Неродотун мә'лumatына көрә массакетләр Күнәшә тапныры вә она ат гурбан кәсиришиләр, чүнки онларын фикринчә, танрыларын эн сүр'әтлиси олан Күнәшә нејванларын эн сүр'әтлиси сајлан аты гурбан вермәк лајгидир⁶¹ (атын гурбан кәсилемеси дә түрк адәти илә бағлыдыр). «Авеста»нын дилиндә даһа хејли түркизм өзүнү көстәрир: доғди—төрәдичи, ана; ачы//ачи—илан, ата—бөյүк, ағсаггал; әсән—яхшы; еш—дост, аш—јемәк, истәр—арзу, истәк, қөјүт—яшыллыг, қөјлүк, сајру—пис, хәстәнал⁶² вә с.

Әсән «сағлам», сајру «хәстә», еш//аш «јолдаш, дост», аш «јемәк» мә'наларында орта әсрләр Азәрбајчан әдәби дилиндә фәэл лексик ваһидләрdir.—эр шәкилчиси фе'ли сифәт вә сифәт дүзәлдән шәкилчи кими-эн,-кән (ган) шәкилчиләринә нисбәтән Азәрбајчан дили тарихиндә даһа фәалдыр («Дәдә Горгуд» китабынын дили илә мугайисә един). Буна көрә дә, истәр («истәјән» мүгабилин-дә) сифәт вә ja фе'ли сифәтиниң субстантивләшәрәк «истәк» мә'насы билдирмәси тәбиидир.

Дејиләнә көрә, «Авеста» пәнләвичәјә тәрчумә едилмишdir.⁶³ Әкәр беләдирсә, Зәрдүштүн доғма јурду Урмијада вә үмумијәтлә, Атропатендә фәрсчадан башга «Авеста»нын дили анчаг түркчә ола биләрди. Абиәттән дилиндә бу гәдәр түркизмин ишләнмәсини тәсадүфи сајмаг олмаз вә бу эн азы о демәkdir ки, «Авеста»нын дилиндә һәтта 2—3 дәфә дә түркизм ишләнсә белә, бу һадисә Зәрдүштүн јашајыб вә јазыб-јаратдыры әнатәдә түркченин мөвчудлуғуна дәлаләт едир. Бу факты да нәзәрдән гачырмајаг ки, Зәрдүштүн «Авеста» элифбасы түркләrin уйғур элифбасына уйғундур.

Ерамызын башланғычындан соңра дилиндә түркизм

⁶⁰ Јени орада, с. 63; Һүсејни Ә. Қөстәрилән әсәри, с. 138:

⁶¹ Azerbaycan tarixinde Türk Albanya, с. 4.

⁶² Һүсејни Ә. Қөстәрилән әсәри, с. 138.

⁶³ Јенә орада, с. 137.

ән чох ишләнән әсәр «Албан тарихи»dir. Мүтәхәссисләр әсәрин дилиндә хејли түркизм көстәрирләр.⁶⁴ Дүздүр, бу түркизмләрин әксәрийjәти терминология вә ономастик сәчиijә дашиjыр (каган) хаган, шад, чебү/јабгу, тархан, тудун...; Қуар<Көjәр, Таңрыхан, Алп Елтәбәр, Газан//назан—шәхс адлары; Пачанаг<Печенег, Тертер<Төртәр, Тавусин<Тавус/Товуз, Һакари<Һәкәри, Чол/Чул Сул вә с. топоним вә һидронимләр. Һәмин титуллар, сөзләр Гафгaz әразисиндәki булгар, хәзәр, һүн тајфалары илә бағлы олдуғундан бә'зи тарихчиләр бунлары Азәрбајчан дили (Азәрбајчан түркчеси) илә бағламыр вә ла-гейдлик көстәрирләр. Һалбуки һәмин тајфалар Азәрбајчан халғынын етник вә дил мәншәјиндә билаваситә вә фәал иштирак етмишләр. Диқәр тәрәфдән, һәмин тајфалар Гафгазда, о чүмләдән Албанијада үмуми түрк дил мүһити һазырлајырдылар. Бу сөzlәр түркизмләрdir, китабда һеч бир шәрһисиз ишләнir вә Азәрбајчан дилинә бирбаша дәхли вар. VII әсрдә Бәрдә јахынлығында Кағанкајкут гәсәбәсиндә анадан олан M. Қаганкатватси «Албан тарихи»ни јазыр —бу топоним вә фамилијадакы каган (хаган) һиссәси бир сөз демирми? Јаҳуд топонимин кајкут парчасында кај һиссәсини қөј сөзы илә муғайисә едән (օғузчада «кәнд» демәkdir). Албаншұнас З. Жамполскијә көрә, «Албан тарихи» китабы Албанијадаки дилләрдән бириндә јазылмыш вә ермәниҹәјә тәрчумә едилмишdir.⁶⁵

Башга албаншұнас K. Элијев тә'кидлә бу фикрә ғошулур вә көстәрир ки, бу тарих әсәри гәдим ермәни дилиндә (грабарда) јазылмамышдыр. Мүәллиф мәнбәләри дә дүрүст верип: «Әсәринин јазылышында K. Қаганкатватси Гафгaz албанларынын шифаһи халг јарадычылығы материалындан кениш истигадә етмишdir; онун лексикасында гәдим ермәни мүәллифләринин ишләтмәдији сөzlәрә раст кәлинир»⁶⁶. Гәдим ермәни (вә күрчү) мәнбәләри үзrә е'тибарлы мүтәхәссисләрдәn B. Гукасјан

⁶⁴ Гукасјан B., Асланов B. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода, —Баку: Элм; 1986, с. 24—62; Юсифов Ю. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка. —Советская тюркология, 1974, № 2, с. 71—79.

⁶⁵ Ямпольский З. К изучению летописи Кавказской Албании.—ИАН Азерб. ССР (сер. общ. наук), 1957, № 9, с. 149—156.

⁶⁶ Алиев К. Г. К вопросу об источниках и литературе по истории древней кавказской Албании.—Вопросы истории кавказской Албании, Баку, 1962, с. 18.